

Friständighet, jämställdhet och partnerskap

En reflektion från abonnentmötet 14.4. i Stockholm kring häftet Friständighet

av

Bengt-Åke Wennberg

Denna text bygger på mina förberedelser till och reflektioner efter det abonnentmöte vi hade i Stockholm 14.4.2005. Inför detta möte hade vi sänt ut min tidigare text – häftet Friständighet. Texterna från abonnentmötena skall uppfattas som skisser. De är relativt snabbt nedtecknade för att jag skall kunna hålla fast olika resonemang som samtalen under abonnentmötena väckt.

De är den ”råfilm” som senare skall systematiseras, förkortas och klippas ihop till en slutlig dokumentation om ”Organisatoriska utgångspunkter för ett produktivt samarbete”. Övriga texter från andra abonnentmöten finns på vår hemsida www.samarbetsdynamik.se. Då texten skall ses som en ”råfilm” hoppas jag läsaren har överseende med upprepningar, alltför långa resonemang, otydligheter, tvetydigheter och i förekommande fall rena korrekturfel.

Ordet ”relevant” kommer från latinets ”relevare” – att åter lyfta upp. Det kan också betyda att ”göra lättare” – att avlasta. Av allt som kan tänkas, sägas eller skrivas så lyfter man upp något till beskådande för att tillfälligt befria tanken från allt annat man skulle kunna tala om. Så ville jag pröva min lilla skrift ”friständighet” som skrevs för mer än tjugo år sedan. Eftersom så många kom till vårt abonnentmöte så antar jag att tankarna kring friständighet åtminstone för dem har en viss relevans.

Några som läste häftet hade fått intrycket att det var skrivet igår. Så var det inte. Häftet skrevs vid en tid då jag såg det som nödvändigt att fästa uppmärksamheten på något som redan fanns, ett förhållande som redan var etablerat och på processer som redan pågick. Efter vårt långa arbete med det aktuella arbetslivets arbetsmiljöfrågor tycker jag att häftet är än mer relevant. Jag tycker att det i dag mer än någonsin är viktigt att fästa uppmärksamheten på de förhållanden som ledde mig fram till tankar om friständighet som begrepp.

Hos några hade det nya ordet ”friständighet” väckt anstöt. Det fanns inte i ordlistan. Man hade misslyckats i sina försök att åstadkomma semantiska kopplingar till det engelska ordet ”assertion”. Få hade uppenbarligen använt ordet sedan häftet publicerades. Varför skulle vi därför behöva diskutera det i dag. Jag menar att erfarenheten i detta fall kommer före orden. Det

Samarbetsdynamik AB, Ölsdalen 134, 693 91 Degerfors
Telefon 0586-726 121. email: info@samarbetsdynamik.se

spelar för mig ingen roll vilka ord och resonemang som används. Jag sörjer inte över att ordet friständighet inte slog an. Jag sörjer däremot över att de förhållanden som det försökte beskriva inte fått större uppmärksamhet. Det verkligt tragiska tycker jag är att det offentliga språket och språkbruket inte hängt med i den utveckling som skett i arbetslivet. Verkligheten har i dag kommit mycket längre än vi förmår samtala om och göra begripligt med de föråldrade begrepp, ord och analysverktyg som vi vant oss vid att använda från industrisamhällets dagar. Det verkar som om vi i dag är fångade i någon typ av ”förtryckardiskurs”.

Ett skäl för mig att använda beteckningen ”förtryckardiskurs” är att jag i bläddrandet i gamla texter och i kontakter med kolleger och forskare finner att de resonemang som skulle behöva användas redan finns. De föddes visserligen kring den tid då jag skrev mitt häfte men de är fullt användbara och möjliga att använda i dag. Något har gjort att dessa annorlunda resonemang inte har fått genomslag i diskursen. Eftersom utvecklingen i samhället gått längre än vad den offentliga diskursen tillåter oss att beskriva så kanske begreppet ”friständighet” åter kan bli relevant.

Kunskapen växer fram ur görandet

Ovanstående tankar om samtalandets relevans för att förstå vad som händer oss bygger på ett konstaterande som José Luis Ramírez (1995) gjort sedan länge – nämligen att det är olämpligt att göra den åtskillnad mellan teori och praktik som vi brukar göra. Teorin styr inte praktiken. Ofta ligger den efter i processen. Vi människor formar nya förhållanden långt innan vi kan förstå dem. Men praktiken styr heller inte teorin. Vi försöker förstå och beskriva vad vi gör medan vi gör det. Kunskapen växer fram ur görandet. De två är oupplösligt förenade.

Problemet med våra samtal är att vi omväxlande refererar till två skilda diskurser. Det samtal som sker i den lilla världen – i mikrosystemen – och den diskurs i den stora världen som vi också deltar i och refererar till. Diskursen i den stora världen syftar till att vi skall kunna samarbeta med varandra som främlingar. Den domineras av maktförhållanden, skolsystem, massmedia och lobbyister. Samtalet i den lilla världen syftar till att vi skall samarbeta med varandra som bekanta i en gemenskap. Den handlar om våra nära förhållanden, våra relationer och våra känslor för varandra. Skriften friständighet var tänkt som ett bidrag till det lilla samtalet och den personliga utvecklingen. Problemet jag här skall försöka belysa är att sådana samtal – även om de sker frekvent – inte nödvändigtvis leder fram till förändringar i den övergripande diskursen. För detta krävs något annat.

Jag upplevde samtalet i Stockholm som viktigt för oss som var där. Att gemensamt fundera över häftet och ordet var värdefullt för vår egen utveckling. Samtalet kommer emellertid inte att påverka skeendet om det vi talade om inte kan göras relevant i en större krets. Vi känner väl till detta faktum från jämställdhetsdebatten. Frågan är alltså om ordet friständighet förmår

medverka till att vi kan uppmärksamma något som är av avgörande och gemensam betydelse för många och inte bara resultera i att vi stödjer varandras uppfattningar i en begränsad krets.

Att ha en sådan ambition när man skriver en text vore som om en kompositör hade ambitionen att skriva en schlager. En sådan ambition kan man inte ha. Det är en rimlig ambition att begränsa sig till att skriva om det man själv ser som viktigt. Kanhända visar sig detta också vara viktigt för andra. Vad som slår an och sprids beror av tillfälligheter som man inte kan kontrollera.

Kränkningar och ohälsa

Jag upprörs i dag starkt av de kränkningar som människor utsätts för i arbetslivet. Jag kommer senare i denna text att ge konkreta exempel på vad jag menar. Jag tror inte att andra har svårt att upptäcka sådant som de uppfattar som kränkningar. När vi talar om dem är det heller inte svårt att förstå att sådana kränkningar medför psykisk ohälsa. Sådant kan vi bli överens om i den lilla kretsen. Denna text riktar sig emellertid utifrån och in mot det offentliga samtalet.

Min poäng är att de förhållanden som gör att kränkningarna får pågå *osynliggörs* i den offentliga diskursen. De kan samtalas om i det lilla men inte i det stora. Det betyder att de exempel som kan presenteras saknar universalitet. De blir episodisk evidens. De är specialfall. Därför kan de förbigås. Men specialfall bildar ett mönster. Det är detta mönster som måste synliggöras. Vill man skapa denna universalitet måste min text ge mening åt exemplen snarare än att exemplen skall ge mening åt texten. Exemplen måste dyka upp i läsarens huvud *genom* min text.

Nå, denna text är sprungen ur en upprördhet. Upprördheten över vad jag ser hända i den lilla världen har en moralisk dimension. Människor bör inte behandlas kränkande. Men detta är inte mitt enda argument. Skriften friständighet skrevs för att jag menar att man *förstör för oss alla* när man tillåts behandla människor kränkande. Arbetslivet blir mindre effektivt och mindre värdefullt än det skulle kunna vara. Jag blir därför upprörd på grund av att jag ser att jag själv, mina barn och framtidens medborgare får sämre förutsättningar och ett sämre liv genom det som händer.

Så var det också då när jag skrev häftet. Jag ville påvisa att ett ideologiskt, moraliskt och humanitärt krav kunde omvandlas till en rimlig fordran på oss alla. Jag menade då, och menar nu, att vi kan *fordra friständighet* av varandra. Jag menar att framställandet av ett sådant krav är ett sätt att utveckla och behålla vårt välstånd. Jag ville visa att man med insikt om de potentialer som finns i all mänsklig samverkan kan påstå att man i praktiken – och inte bara med fina deklARATIONER – måste se till att värna om människors *friständighet*. Att det sedan också är ett anständighetskrav gör kränkningarna än mindre motiverade.

Kvinnans frigörelse som ett exempel

Min tanke började i kvinnorörelsen. I USA hade man startat kurser för kvinnor som upplevde sig kränkta av män. Man beskrev det så att man som kvinna måste stå upp för sina rättigheter gentemot en mansdominans som var orättfärdig. Man kallade sina kurser för ”assertion training”. Jag kunde inte se annat än att denna fråga inte bara berörde kvinnor. Den berörde också arbetslivet i stort. Samma öde som drabbade kvinnor drabbade också andra utsatta kategorier som exempelvis invandrare, barn, elever, hjälpsökande etc.

Jag menade dessutom att kränkningarna inte bara drabbade personer för att de hade vissa karaktäristika eller viss bakgrund. Jag ville visa att kränkningarna *var vardag* i många sociala sammanhang. De kunde faktiskt – precis som mobbing – drabba vem som helst som hade oturen att fastna i ett destruktivt samverkansmönster. Genom att lägga tonvikt på egenskaper, kön, härkomst, social status eller andra yttre karaktäristika kunde man osynliggöra det faktum att vi alla medverkade till vad som skedde och negligera det faktum att vi alla var berörda och kunde drabbas.

Lärdomar från kvinnors frigörelse – och de principer som kunde tillämpas i en sådan process – kunde utifrån mitt perspektiv inte vara annat än till annat än gagn för oss alla. Därför tog jag fasta på idén om assertion training. Jag fick rättigheterna till att översätta boken ”Assertion Training” av Colleen Kelley.

Jag trodde emellertid inte att det var en träningsfråga. Jag var redan då klar över att det var en språklig fråga. Min tanke var att vi genom sådana utbildningar – som också kunde ses som en slags lärande aktiviteter – skulle kunna utveckla en gemensam större förståelse för dessa frågor. Vi måste skapa ett språk som gjorde fenomenen synliga. Det första språkliga problem vi mötte var att översätta ordet ”assertion”. Vi fann inget lämpligt svenskt ord så vi skapade ordet ”friständighet”.

Språkets makt

Efteråt har jag förstått att detta ordskapande inte bara var en fråga om att finna en bra översättning. Att välja ett helt nytt begrepp hade en betydelse i sig. Ord får sin mening genom det sammanhang i vilket de används och vad de associeras med. Eftersom vi alla sannolikt var fångade i maktens diskurs så skulle vilket vanligt ord som än användes knyta an till denna diskurs. Nu förstår jag att jag intuitivt tog detta med i beräkningen. Jag räknade nog med att ett alldeles nytt ord kunde skapa möjligheter att bryta gamla associationsbanor.

Jag hade nämligen erfarenhet av just detta fenomen. Jag hade deltagit i det som då kallades OU (organisationsutveckling). I början var detta ett viktigt och värdefullt ord som gav upphov till en mängd böcker, resonemang och utforskande aktiviteter. Med tiden blev det inordnat i maktens vokabulär och därmed totalt oanvändbart och meningslöst. I dag har det helt förlorat den betydelse det hade för oss som då arbetade med dessa frågor. Detta har också gjort att rörelsen har avstannat. Makten har tagit över.

Personer som är fokuserade på kontroll och makt blir således arga och irriterade över personer som har framfusighet nog att formulera nya ord och begrepp. Nya ord och begrepp som inte är maktens egendom kan leda till att man riskerar att förlora det språkliga tolkningsföreträdet. Därför strävar man efter att sådana nya ord och resonemang – när de uppkommer – skall omformas och omtolkas av makten själv.

I dag är tystnaden i den offentliga diskursen om vad som skulle kunna medverka till att kränkningarna kunde beivras närmast total. Därmed är också tystnaden kring ordet friständighet funktionell. Kan man förklara sådana ord och resonemang för irrelevanta eller omformulera dem i maktens språk så förlorar de sin verkan. Ett härskarteknik är att fastna i fruktlösa begreppsdiskussioner och kräva att ordet och begreppet ”förklaras”. Jag har den fördelen att jag inte behöver förklara det. Det fanns inte förrän jag hittade på det.

Friständighet är ett bra ord

Fullt så långt tänkte jag förstås inte då. Jag tyckte egentligen bara att friständighet var ett bra svenskt ord som hade positiva associationer. Jag hoppades det skulle få spridning. Jag hoppades att detta skulle medföra att de förhållanden vi försökte sätta ljuset på skulle uppmärksammas. Där var jag nog en smula naiv. Jag underskattade det förtryck vi drabbas av i det moderna samhället som är språkligt snarare än fysiskt. Det är emellertid ett förtryck som kan vara minst lika plågsamt och svårt att komma till rätta med som det fysiska.

Vi finner denna språkliga blockering i vårt arbete med arbetsmiljöfrågor. Dagens arbetsmiljödiskurs är dominerad av vanemässiga resonemang hämtade från det gamla industrisamhället. Dessa resonemang som påhejas av forskare som finansieras av de styrande påverkar lagar och regleringar och stödjer en olämplig praxis. De tar debatt om vad som är ”sanning” i debatten. Jag ser ingen anledning att ta upp en sådan strid. Jag kan bara konstatera att de resonemang som förs i det offentliga rummet *inte är förenliga* med de kunskaper om de hälsorisker som i dag finns (Hane och Wennberg 2002).

I vårt arbete med arbetsmiljöinspektionen och i olika uppdrag finner vi exempelvis – till skillnad mot vad som var fallet i industrisamhället *där man exponerades* för farliga ämnen och dåliga arbetsvillkor – att arbetsmiljöriskerna också har en språklig dimension. Ohälsan uppstår genom att människor i arbetslivet under en längre tid upplever att de¹

- inte kommer till tals,
- inte kommer till rätta med de samverkansfrågor de måste lösa och att de
- inte kommer till sin rätt.

Vi har således i vårt samarbete med arbetsmiljöinspektionen i Örebro kommit fram till att dagens ohälsa inte enbart uppstår genom fysisk exponering utan också genom

- en allt mer utbredd tystnadskultur
- krav på konformitet
- förekomsten av osynliga övertidsuttag
- rädsla för att inte duga och att inte bli efterfrågad
- oförmåga att skapa rimliga åtaganden och överenskommelser
- förvirrande, motsägelsefull, förledande och missvisande kommunikation

Därför vore det kanske inte så dumt att försöka introducera ordet friständighet också i den stora skalan. För att få liv och kraft i denna skala måste det associeras med andra ord och ingå i olika gemensamma resonemang. Därför kan jag inte nöja mig med en enkel definition och några illustrativa exempel som kan passa i det lilla samtalet. Det får bli en hel text kring ordet som sådant. Min tanke på hur resonemang om vår tids viktiga frågor på detta sätt kan växa fram och göras synliga från de små samtalen kommer att präglade resten av denna text.

¹ Denna formulering gjordes första gången av Lisbeth Rydén, Staffanstorps Kommun, under ett abonnentmöte i Norrköping som behandlade den interna användningen av fokusinspektioner i en kommun (Rydén 2004).

Att verbalt hävda sina rättigheter

Jag har läst igenom det lilla häftet Friständighet än en gång. Det kan delas upp i ett mittenavsnitt och en början och ett slut. Början och slutet refererar till "Assertion training" så som den beskrivs i boken av Colleen Kelley. Resonemangen i mittenavsnittet är helt kongruenta med sådana jag skulle ha fört i dag. Jag ser därför ingen anledning att ytterligare referera dem här. Erfarenheterna sedan dess har emellertid visat att teorierna som presenteras i boken är oklara och att tanken på träning är ofullständig och kanske till och med felaktig. Denna del av frågan behöver således ytterligare belysas.

Colleen Kelley utgår från en amerikansk tradition. Där lägger man stor betydelse vid individens rättigheter på ett sätt vi inte är vana vid i Europa. Att hävda sina rättigheter är ju en väl etablerad tankefigur i det amerikanska samhället. Därför beskrivs också "assertion training" som en övning i att *hävda sina rättigheter* mot personer (män) som på olika sätt söker dominera.

Det handlar huvudsakligen om en verbal träning. Den skall leda till att man kommer till tals, kommer till sin rätt och kan komma till rätta med frågor där man känner sig dominerad och förtryckt av det andra könet. I denna del är resonemangen enligt min uppfattning helt i överensstämmelse med de nya krav som nu måste ställas på allt vårt samarbete och våra samtal i arbetslivet. Alltså inte bara de samtal som förs mellan kvinnor och män.

Författarinnan konstaterar flera gånger att möjligheten att verbalt hävda sig inte innebär att man i det enskilda fallet eller i stunden kan "få rätt" eller komma till rätta med något. Det finns ingen som helst garanti för att motparten accepterar resonemangen eller låter sig påverkas av dem. I detta fall syftar "träningen" och dialogen snarare till att öka och vidmakthålla individens självkänsla trots förekomsten av förtryck och andras makthandlingar. Man har förstås inga garantier för att man genom samtalet som sådant kan få förtrycket och dominansen att upphöra.

Jag menar därför att rättighetsdiskussionen har en vidare aspekt. Den måste också syfta till att skapa förståelse och accept i omvärlden för de krav som en part i underläge kan ställa på en part i överläge. Omvärlden måste förmås att uppmärksamma de verbala – och därmed det psykiska – förtryck som kan pågå i sådana relationer i det tysta. Jag har tolkat kopplingen till rättighetsdiskussionen så att "Assertion training" – och de teorier denna byggde på – i sin förlängning syftade till att skapa en offentlig diskurs med vilken den manliga dominansen kunde brytas.

Jag vill i detta sammanhang än en gång påpeka att jag menar att en destruktiv dominans inte bara formas i förhållandet mellan kvinnor och män. Den uppstår i alla sammanhang där det förekommer situationer som präglas av att någon är i underläge och en annan i överläge. Det är sådana situationer som i sin tur leder till överordning och underordning. Jag skall i fort-

sättningen försöka visa att resonemangen om friständighet leder in i andra principdiskussioner och andra typer av analyser än dem som Colleen Kelley hänvisar till i sin bok.

Författarinnan pekar således i boken å ena sidan på *faktiska förhållanden*. Exempelvis att man har rätt att få vara för sig själv eller att få bestämma över användningen sina egna ägodelar. Dessa resonemang är kongruenta med traditionella rättighetsresonemang och kan jämföras med vad man i USA kallar "constitutional rights".

Författarinnan pekar emellertid också på det *verbala samspelets betydelse* för att upprätthålla självkänslan, det vill säga på vad vi i vårt språkbruk skulle kunna kalla förekomsten av en godtagbar psykosocial arbetsmiljö. Dessa två linjer måste nu flätas samman. Vi kan i det aktuella arbetslivet inte bara begränsa oss till att tala om faktiska rättigheter. Också de språkliga rättigheterna måste formuleras. En första preliminär formulering kan göras utifrån våra erfarenheter från fokusinspektioner. Man bör således i dagens arbetsliv och samhälle

- ha rätt att komma till tals,
- ha rätt att komma till sin rätt och
- ha rätt att öppet få behandlat frågor som man tycker är av vikt för den verksamhet som man förväntas engagera sig i och är ekonomiskt beroende av.

Detta är en helt annan typ av rättighetsdiskussion än den som bara omfattar de fysiska rättigheterna.

De mänskliga rättigheternas historia

Willy Strzelewicz skrev 1943 under det andra världskriget boken "Kampen om de mänskliga rättigheterna". Den gavs ut i en reviderad upplaga 1968 och hette då "De mänskliga rättigheternas historia". I ljuset av de totalitära regimer som växt fram under 1900-talet är det en angelägen bok. Den beskriver hur rättighetstanken väcks och hur den utvecklats till vad den är i dag.

Man kan emellertid inte annat än drabbas av en viss pessimism inför frågan. De mänskliga rättigheterna hedras i många dokument men sällan i praktiken. Strzelewicz pekar dock på att det trots allt skett en förändring. I Hitlers och Stalins samhällen uppfattades systematiska kränkningar av vissa grupperas mänskliga rättigheter som något önskvärt, nödvändigt och oundvikligt.

Vissa grupperns dominans och andras mindervärde sågs i dessa tankesystem som en självklarhet. Det gällde exempelvis judarna i Nazityskland, borgarna i Lenins Ryssland och negrerna i USA. Det finns numera, trots fortsatta kränkningar av de mänskliga rättigheterna över världen, en allmänt spridd uppfattning att mänskliga rättigheter tillkommer *oss alla*. Detta är ett stort framsteg. Här kan resonemangen knytas till genusfrågan. Det finns numera en accepterad uppfattning att kvinnor och män som grupper inte skiljer sig på något sådant sätt att det finns anledning att i *rättighetsdebatten* behandla dem olika.

Rättighetsdiskussionen utgår enligt Strzelewicz från tanken att man i samhället måste reglera olika funktioner – exempelvis våldsanvändning, rättsskipning, fördelning av gemensamma resurser, administration, idébildning och kunskaps-spridning. De som tilldelas sådana uppgifter tilldelas också privilegier som inte tillkommer medborgaren i övrigt. I den tidigare rättighetsdiskussionen uppfattades sådana personer och grupper som styrande medan andra var styrda. Deras dominans var legitim.

De styrda hade skyldighet att rätta sig efter de styrande. De styrande måste i sin tur respektera vissa rättigheter som tillkom de styrda. Det fanns en balans som måste upprätthållas. Denna balans kan nu i efterhand ses som en sorts överenskommelse mellan de styrande och de styrda som bägge måste hedra. Dessa överenskommelser refererade vid denna tid till *naturrätten*. Naturrätten uppfattades enligt Strzelewicz närmast som någon typ av naturlag.

På samma sätt som man vann kunskaper om naturen växte också kunskaperna om naturrätten. Den var därför inte något absolut och konstant. Den omformulerades och omtolkades löpande under inflytande av olika samhällsförändringar. En typ av sådana viktiga samhällsförändringar var exempelvis nya uppfinningar och upptäckter men det fanns också andra rörelser som måste beaktas. När naturrätten omformulerades måste gamla styrprinciper revideras, tidigare privilegier upphävas och helt nya överenskommelser träffas. Förändringarna var ofta våldsamma. De privilegierade grupperna ville sällan avhända sig sina privilegier frivilligt trots att de genom omformuleringen av naturrätten förklarats illegitima.

Rättighetsdiskussionerna hade bara ett indirekt samband med vad som uppfattades moraliskt och ”rätt” i det lilla sammanhanget. Framst beroende på den stora variation som fanns i åsikter och levnadsförhållanden. Rättighetsresonemangen tillämpades inte heller på alla skikt i befolkningen. Den omfattade bara vissa grupper och inte andra. Slavarna i USA var exempelvis länge undantagna. Så var också kvinnorna när det gällde rösträtt och ekonomiska frågor. Denna oförenlighet blev så småningom en svårighet. Det uppstod en asymmetri mellan samtalen i det offentliga rummet och de privata moraluppfattningar som man ansåg måste upprätthållas i den egna livsvärlden.

Detta asymmetriska förhållande ledde så småningom fram till ett behov av att också i det offentliga rummet *deklarerar människors likhet*. I den amerikanska självständighetsförklaringen står exempelvis att människorna föds fria och lika. Detta kan emellertid inte tolkas som att

man menade att människor var lika i biologiskt avseende. Satsen skall istället tolkas så att människorna föds lika *i sina rättigheter*.

Den mänskliga natur som naturrätten refererade till visade sig därvid inte vara samma "natur" som biologin och andra naturvetenskaper hänvisade till. Människorättsförespråkarna avsåg snarare den egentliga, den förnuftiga och sociala eller till och med den av Gud skapade naturen. Vad man talade om var en *metafysisk verklighet*. Denna var snarare en idé än en realitet. Denna idé formades av *mänsklighetens ideal* och inte av den faktiska naturen som sådan.

Detta ledde till ett dilemma. Till en början var naturrätt och natur oskiljaktiga. Den ena härleddes ur den andra och omvänt. De vetenskapliga framstegen gjorde denna nära koppling mellan de två omöjliga. De blev med tiden allt mer oförenliga. Detta skapade ett problem i förhållandet mellan styrande och styrda. De styrande kunde inte längre bygga sina privilegier på "sanningen". De tvingades i fortsättningen hänvisa till en *metafysisk verklighet* snarare än en fysisk. Deras dominans var inte längre "naturlig".

Detta förhållande har ännu inte slagit igenom i den offentliga debatten. Man refererar fortfarande till "vetenskapliga resultat" för att berättiga sina överväganden och sitt handlande. Man negligerar förhållandet att resonemang om över- och underordning inte kan byggas på sådana grunder. När föreställningen om en *naturlig dominans* måste överges så uppstår behovet av att omvandla styrning till en form av *dirigering*.

I utövandet av makten får därför massmedia, propaganda, administrativa åtgärder, kampanjer, attitydpåverkan, selektiv informationsförmedling, och kontroll av forskning och utveckling etc. en allt större betydelse som medel för att berättiga de styrandes åtgärder. Vi närmar oss därmed den förståelse av att maktens språkliga dimension som jag tidigare refererat till.

Individuationsprocessen

Man tvingades således med tiden formulera de mänskliga rättigheterna utifrån en annan filosofisk utgångspunkt än den logik vi använder oss av för att lösa naturvetenskapliga problem. Strzelewicz försöker i slutet av sin bok göra en kondensering av de resonemang som förts om de mänskliga rättigheterna. Han skriver

Varje människa kan med lika stor rätt säga om sig själv att han har en urrättighet till liv, lycka och frihet.

Satsen kan betonas på två sätt. Dels att *varje* individ kan säga att han har urrättigheter. Med den betoningen uttrycker satsen människornas lika rättigheter oavsett härkomst, börd, ras, religion, nation eller annan gruppstillhörighet. Satsen kan också läsas som att varje *individ* kan

säga sig ha ur rättigheter. Då uttrycker satsen insikten att bara individer och inte mytiska kollektiv som *staten*, *samhället*, *klasserna*, eller *raserna* kan formulera eller resa denna typ av rättsanspråk. Rättigheter tillkommer med andra ord enbart individer inte grupper eller klasser.

Strzelewicz formulering som trycker på individens rättigheter blir rimlig först om man tar hänsyn till den individuationsprocess som pågått under de senaste århundradena och som kulminerat under 1900-talet.

Denna beskrivs ingående av Strzelewicz och består enligt honom av att individen

- lösgör sig från primära bindningar och magiska och primitiva föreställningar
- lär sig skilja mellan sig själv och omvärlden och formar en jagbild
- lär sig urskilja skillnaden mellan psykiska och icke psykiska fenomen och erfarenhetsområden
- lär sig erfara och förstå sig själv som en psykofysisk enhet i det irreversibla tidsflödet mellan födelse och död.

Jag menar att denna individuationsprocess inte är något vi kommit överens om. Den har uppstått spontant som en följd av förändringar i samtiden. Den har blivit

- möjlig genom den tekniska utvecklingen
- nödvändig genom att det som skall göras i allt högre grad kräver kreativitet, initiativ och interdisciplinärhet
- önskvärd genom att den har visat sig förverkliga outnyttjade potentialer hos individen som därmed självmant strävar efter att fullfölja processen.

Denna individuationsprocess är *en språklig process*. Den psykodynamiska karaktären av denna process har bland annat beskrivits av Margerethe Lund i boken "Tillitens ansikten" (Lund 2001). Lund konstaterar att individuationsprocessen är kopplad till en utveckling av medvetandet från en monadisk form, över en dyadisk och till en triadisk.

I det monadiska tillståndet saknas andra människor. Kommunikationen är enbart enkelriktad. Den har ett magiskt drag som är knutet till barnets upplevelse av att få *behovstillfredsställelse genom att uttrycka sig*. Det önskvärda kommer till individen genom att denne uttalar en önskan om det.

I det dyadiska tillståndet har det uppstått en gränsdragningsproblematik. Man känner tillit och samhörighet med det man känner igen men misstror och tar avstånd från allt främmande och

som är olikt en själv. Den kommunikation som är i överensstämmelse med den som förs inom den egna gruppen uppfattas sann och relevant medan den som förs av andra – och som skiljer sig från den egna – uppfattas farlig och skrämmande. Man innesluter de som för samtal *som är förenliga* med de egna och man utesluter de andra. Innehållet i sak kommer i andra hand. *Förenligheten* är huvudfrågan. Därför blir ideologidiskussioner så hätska. Det handlar om att skapa dominans för den egna gruppens uppfattningar och tankemönster och försvara sig mot främmande tankemönster som kan skapa förvirring, motsättningar, misstro, konflikter och ångest.

I det triadiska tillståndet formar man kommunikationen utifrån ett *partnerskap* där man gemensamt diskuterar det *oberoende tredje* som finns utanför bägge personerna. Först genom en sådan kommunikation är det möjligt att ta egen ställning. Genom en sådan kommunikation ges man möjligheter att själv överväga och på grundval av befintliga informationer *välja* vilken ställning man skall ta till en fråga. Detta betyder också att man måste ta ställning till med vilken begreppsapparat detta tredje bäst kan belysas.

Det är först genom en triadisk kommunikation som individuationsprocessen kan fullbordas. Det tillstånd man uppnår när den i varje enskilt ögonblick är fullbordad är det som jag kallat friständigt. Jag tar kraftigt avstånd från att det skulle vara en personlighetsfråga eller en teknik. Jag menar att friständigheten måste återvinnas på nytt i varje ny situation. Man är i grunden alltid främmande för varandra. För att man skall kunna bibehålla sin individualitet och sin olikhet, och ändå skapa en gemenskap, måste man kunna kommunicera på ett sätt som uppfyller kraven på friständighet.

Självkänslan har således två olika karaktärer. Man kan få sin identitet bekräftad genom att låta sig omslutas av sin egen grupp och bli lika dem. Man kommer då att skapa sin identitet genom att avskilja sig från ”de andra”. Man kan också åstadkomma självkänsla genom en friständig kommunikation där man upplever sig som ett unikt ”jag” i samspel med andra lika unika och självständiga ”jag”.

Skillnaden mellan fodringssatser och påståendesatser

Strzelewicz skiljer mellan påståendesatser och fodringssatser. I hävdandet av sina rättigheter kan man exempelvis säga ”Jag har rätt till liv och lycka”. Utsagan är utformad så att det låter som om den skulle kunna bedömas som sann eller osann. Detta skulle emellertid kräva att man hänvisade till någon typ av *natur* i vilken vi skulle kunna upptäcka och bevisa satsens riktighet. Detta var också tanken bakom naturrätten.

Med hänvisning till en ganska komplicerad filosofisk argumentation konstaterar Strzelewicz att ovanstående påstående *är något annat* än ett påstående om vad som är sant eller osant.

Strzewicz kallar ovanstående utsaga för en *rättssats*. Sådana rättssatser gör inte påståenden om verkligheten. De är ett annat slag av satser. De är *fordringssatser* som säger något om vilka förhållanden och överenskommelser vi anser skall gälla mellan oss som människor.

I satsen ”Jag har rätt till frihet” ligger fordringssatsen ”Man skall inte inskränka min frihet”. Den betyder alltså översatt till ett noggrannare språk inget annat än att jag anser det *berättigat* att andra inte skall inskränka min frihet. För att ett sådant krav skall kunna gälla oss emellan och för alla lika måste de som tilltalas i satsen och som är berörda av denna fordran dela och acceptera samma tanke. I samma ögonblick de inte gör det så gäller inte satsen.

När jag uttalar satser om mina rättigheter är detta således *fordringar* på andra. Den fråga som måste klaras ut i samspelet med andra är när krav som jag ställer i *allmän mening* kan anses vara *berättigade* eller inte. Fordringssatser är således inte bara en fråga enbart för den lilla skalan. Fordringssatsers berättigande måste avgöras i den offentliga diskursen för att fungera väl. Det är således svårt att tro att en fordringssats skall kunna vinna gehör i den lilla skalan om den inte stöds av resonemang i den stora. Därför blir de resonemang som här kommer att föras om friständighet också en arbetsmiljöfråga.

Strzelewicz konstaterar att

Om man reser ett krav och kallar det berättigat, så har man inget förnuftigt skäl att neka alla andra individer att resa samma krav och förklara det berättigat.

Fordringssatser måste således enligt Strzelewicz ha en slags universalitet. De måste gälla för alla. De kan härvidlag liknas vid vetenskapliga påståendesatser som också måste vara generella i meningen att de beskriver något som förekommer allmänt i naturen och som inte bara kan hänföras till speciella fall. Att ur det speciella härleda det generella är emellertid inte så lätt. Detta gäller också fordringssatser. Strzelewicz beskriver svårigheten med att var och en fritt skulle kunna framställa fordringssatser och hävda deras berättigande så här:

Det behövs inget särskilt skarpsinne för att inse att det på detta sätt skulle uppstå ett kaos av fordringssatser som motsäger varandra eller ömsesidigt upphäva varandra om de uppfylldes. Om man vill beteckna två på varandra motsägande krav vars förverkligande ömsesidigt skulle upphäva varandra, som berättigade skulle denna karaktärisering förlora all förnuftig mening.

*Men söker man ändå en meningsfull överenskommelse i denna viktiga fråga står det klart att det återstår en måttstock för avgörandet och överenskommelsen. Det är **förenligheten** eller **oförenligheten** av fordringssatser som får fälla avgörandet.*

Skillnaden mellan demokrati som representantskap och process

Strzelewicz formulering är användbar för att förstå grunderna till vår demokratiska rättsordning som bygger på att likaberättigade individer genom diskussioner, samtal och analyser kommer fram till övergripande överenskommelser som är förenliga med och skyddar vår tolkning av urrättigheterna. Vi måste därvid emellertid skilja mellan demokrati som ett *representantskap* och demokrati som en *process*.

Ser man demokrati som ett representantskap har några (styrande) fått i uppdrag att formulera de rättssatser som skall efterlevas av de styrda. Fokus läggs ofta på diskussioner om makt och maktförskjutningar, vem som kan och skall besluta om vad och över vilka. Man kan rösta om hur man skall agera och gå vidare. Demokrati blir då en struktur vari man kan fatta olika beslut. Det är därvid uppenbart att en majoritets verklighetsuppfattning kommer att vara styrande för de rättssatser som formuleras.

I den demokratiska idébildningen ingår då att minoriteten skyddas genom att de rättssatser som blir konsekvensen av olika beslut och åtgärder utformas så att de *fysiska* urrättigheterna skyddas. Erfarenheten visar att detta är mycket svårt att åstadkomma. Formuleringarna i den stora skalan förmår aldrig tillfredsställande reglera förhållandena i den lilla – det vill säga där de faktiska övergreppen och kränkningarna genomförs. Å andra sidan kan aldrig urrättigheterna garanteras *enbart* genom att förlita sig till humaniteten, moralen och omdömet hos dem som agerar inom ramen för den lilla skalan. Man kan inte forma samhället enbart genom moralisk upprustning.

Ett annat och mer konstruktivt perspektiv är att se demokrati som en process. Man kan då säga att demokrati kan liknas vid en samhällsform där människor utövar inflytande på varandra som jämbördiga. De styrande är inte *dirigenter*. Styrande och styrda är istället *partners*. Var och en fattar utifrån sin uppgift och sin legitimitet egna beslut som på olika sätt påverkar andra medlemmar av samhället. Detta är egentligen bara en annan formulering av begreppet *jämställdhet*.

Friheten i handlandet begränsas då inte av *styrande* rättssatser utan av rättssatser som *formulerar partnerskapet*. För att sådana fordringssatser skall upplevas berättigade måste de vara ömsesidiga. Vi kan inte fordra att andra respekterar våra rättigheter om vi inte också respekterar deras. I den process genom vilken vi måste formulera dessa rättssatser blir det avgörande om de krav vi ställer på varandra i den lilla skalan kan göras förenliga med de fordringssatser som måste tillämpas i samhället som helhet.

Jag menar att begreppet *partnerskap* är bättre i överensstämmelse med möjligheten att nå fram till användbara och hållbara fordringssatser än vad som är fallet i dagens samhälle där rättssatserna formuleras av ett dirigerande representantskap. Den representativa demokratins perspektiv är egentligen en kvarleva från den tid man trodde på naturrätten. Resonemangen om demokrati måste därför fördjupas och revideras. Accepterar man beskrivningen av demo-

krati inte bara som ett representantskap utan också som en process blir det nödvändigt att i samhället etablera en friständig kommunikation.

Principerna för 1900-talets organisationsutveckling

1961 publicerades en undersökning ”The management of innovation” som fick dramatiska effekter. Forskarna Burns och Stalker från Tavistock Institute i England konstaterade att den tidens stora, tröga och hierarkiskt byggda produktionsorganisationer inte kunde konkurrera med mera flexibla, rörliga och förändringsbenägna verksamheter. Detta beskrevs i termer av att de mekaniska organisationsformerna måste ersättas med mer organiska.

Skiftet blev i praktiken dramatiskt. De gamla organiseringsprinciperna byggde på en stabil beslutsordning och väl etablerade principer för över- och underordning. Maktordningen var byggd på den kända principen om styrande och styrda. Denna maktordning var väldefinierad. Den tycktes på den tiden vara självklar. Man bör dock hålla i minnet att maktordningen – även om den motiverades genom ”rationella” resonemang – på samma sätt som alla andra tidigare maktordningar byggde på metafysiska föreställningar om ”idealtillståndet”. De olika föreställningar som dessa analyser byggde på beskrevs senare av Gareth Morgan i boken ”Images of Organization” (Morgan 1986). Vilka metaforer som kan användas och diskurserna om idealtillståndet domineras som alltid av tidens nomenklatura.

Den fråga som ställdes var hur och på vilket sätt nya verksamhetsformer skulle kunna växa fram. De svar som gavs på denna fråga bröt mot den tidens fasthållande vid ett så kallat mekanistiskt perspektiv. Den allmänna mening som växte fram ur Burns och Stalkers studier och fortsatta arbeten vid Tavistock Institute var nämligen att utvecklingen måste ske ”organiskt”.² De nya verksamhetsformerna måste växa fram genom en ständigt pågående anpassningsprocess mellan verksamheten och dess omvärld. Denna anpassningsprocess bestämdes av verksamhetens egen inre innovationskraft. Denna kunde stärkas genom att se till att medarbetarna fick utlopp för sin kreativitet. Den bestämdes också av i vad mån man kunde anpassa sig till omvärldens förnyelse och konkurrenternas förbättringar av sin verksamhet.

Medarbetarna uppfattades således vara en viktig del av denna förändring. Det var ju de som förväntades skapa nya produkter, erbjuda en bättre kvalitet och etablera sådana arbetsformer, rutiner, verksamhetslösningar etc. som var förenliga med de nya krav och förutsättningar som växte fram.

Förändringarna förväntades komma inifrån och underifrån lika mycket som utifrån och uppifrån. Detta ledde fram till att man måste beakta medarbetarnas krav på en högre grad av

² Observera användningen av metaforer som kopplar till ”naturen” och som är en reminiscens av naturrätten. Det är denna koppling som gör de övergripande resonemangen ”omänskliga” – inte enbart att de är ”mekaniska”.

självorganisation inom ramen för verksamheten. När en sådan självorganisation accepterades som en viktig faktor i förändringsarbetet hade man också skapat ett behov av att se verksamheten som ett *socialt system*.

I detta perspektiv och under inflytande av kraven på större självorganisering fick individuationsprocessen en helt ny mening. Det blev uppenbart att de förändringsprocesser man ville initiera inte skulle kunna komma till stånd utan individernas delaktighet, uppslutning och engagemang. Tankarna på demokrati som process började ta fart. Därmed är vi framme vid de principer för organisationsutveckling som jag arbetade efter som konsult vid denna tid.

Dessa principer formulerades av min kollega Jan Johansson på följande sätt:

- utveckling skall vara evolutionär och inte revolutionär
- utveckling skall vara organisk och inte mekanisk
- lärande bygger på att skapa insikt om "här och nu" för att skapa plattform för handling
- utveckling börjar i det sociala systemet
- utveckling skall bedrivas på grundval av en aktiv delaktighet av systemets medlemmar
- organisationens kultur är plattformen för organisationens kollektiva kompetens

Dessa fordringssatser är lättare att säga än att praktisera. Svårigheten låg i reciprociteten. En förutsättning för att en sådan utveckling skulle kunna komma till stånd är att de individer som berördes *utvecklade en förmåga att ta ställning* – inte bara till den egna situationen – utan till systemet som helhet. Detta krävde att de fullföljde en individuationsprocess som gjorde det möjligt för dem att åstadkomma en triadisk kommunikation och uppleva sig "friständiga". Detta ledde till en helt ny kombination av utbildnings och verksamhetsutvecklingsaktiviteter som kom att gå under namnet organisationsutveckling.

Den friständiga kommunikationen

I en värld där man lever i vertikala relationer utvecklas ett speciellt språkbruk som regelmässigt tillämpas mellan styrande och styrda, mellan styrande sinsemellan och mellan styrda sinsemellan. Detta språkbruk manifesterar tanken på att den styrande formulerar "normen" eller idealet. Samtal mellan de styrande och deras bisittare formar således de teorier och andra föreställningar som man menar är korrekta och som skall gälla i samhället. Dessa föreställningar

stärker tanken på dominans och styr naturligtvis sedan också de rättssatser som den dominerande gruppen konstruerar.

De styrda utvecklar i sin tur ett undergivet språk som baseras på att man underkastar sig de styrandes världsbild. Man kan också utveckla ett motberoende språk där man etablerar antiteser och motbilder. Dessa motbilder blir emellertid sällan tillräckligt kraftfulla eftersom de bara är visioner och utopier som aldrig kan prövas i praktiken. Just det faktum att man (medarbetarna) i liten skala kunde pröva olika och alternativa arbetsformer blev för övrigt en viktig princip i mer seriösa organisationsutvecklingsinsatser. Först när erfarenheterna var vunna fanns det anledning att föra dessa vidare i form av mer omfattande förändringar.

Den språkliga utveckling som låste samtalen i vertikala former var av detta skäl oönskad i en organisationsutvecklingsprocess. Det var viktigt att var och en kunde känna sig fri att pröva sina tankar och idéer så länge detta inte fick negativa verkningar på verksamheten i övrigt. Det var också viktigt att de erfarenheter som gjordes kunde spridas och diskuteras i en större krets. Man måste överskrida gränsen mellan det lilla och det stora systemet.

Genom att man önskade stödja en sådan utveckling blev de positioner som beskrevs i Colleen Kelleys bok intressanta och konstruktiva för mig att ta fasta på.

Hon konstaterade att man i ett samtal kunde inta tre olika positioner

- ofriständig
- friständig
- utmanande

I den *ofriständiga positionen* låter man andras världsbild kolonisera den egna. Man förtränger sina rättigheter att se situationen som man gör. Man ger upp sin egen bedömningsförmåga och låter andra göra val för en själv. Man gör sig till offer för omständigheterna, för andras uppfattningar eller för en påtvingad metod eller struktur.

I den *friständiga positionen* kan man hävda sina egna rättigheter och ta ansvar för egna val utan att kränka andras rättigheter och utan att göra val för dom.

I den *utmanande positionen* kräver man att andra skall underordna sig den egna världsbilden, man gör val för dem och ifrågasätter deras förmåga att handla rationellt och klokt. Man resonerar i termer av att man skall "få andra att". Man ser andra som osjälvständiga och i behov av ledning, utveckling, stöd och hjälp.

Poängen med att formulera dessa positioner är att de kan *uppmärksammas* både hos sig själv och andra. De hörs i och genom samtalet. De kan uppmärksammas genom språkbruket, non-verbala signaler, innehållet i samtalet etc. I och med att de kan uppmärksammas så kan de också ligga till grund för formuleringen av mer universella fordringsatser. När en sådan for-

mulering är möjlig och accepterad så kan *andra* ingripa utifrån och stödja uppkomsten av friständig kommunikation. Här följer några exempel ur boken på dessa positioner.

Den ofriständige

- blir överväldigad av andras argumentation och värderingar
- vill bli sedd, hörd, tyckt synd om – få godkännande
- väntar på belöning (bestraffning)
- söker fördelar genom svaghet
- ger alltid efter men under protest

Den utmanande positionen kan avläsas bland annat genom att

- favoritorden är ”bör” och ”måste” och ”för ditt och vårt eget bästa”
- argumentationen bygger på en intern logik – nämligen vad man i den överordnade position anser och säger
- endast perfektion duger – inget mindre
- man använder sig av katastrofscenarios – om inte så
- man använder värderande och dömande utsagor. Exempelvis resonemang om att det den andra påstår är rätt eller fel (moraliskt eller omoraliskt).
- man tror andra om att lata sig och fuska. Vi är inte här i världen för att roa oss. Allt är inte rosor det finns törnen också.

Detta är förstås bara några få av de beskrivningar av de olika positionerna som kan göras. Det finns en lång rad av andra indikationer på positionerna som man kan lära sig att uppmärksamma.

Hur kan då detta ”övas”, diskuteras och synliggöras med hjälp av seminarier. Det visar sig att människor intuitivt kan ”känna” när man deltar in ett ”gott samtal” (Engquist 1994). De kan känna när någon hamnar i en olämplig position. Detta faktum gör det möjligt att relevanta göra sådana situationer och vad man kan uppmärksamma i dessa. Tillsammans kan man då i ett

seminarium identifiera de underliggande resonemang som gör att man – eller människor i allmänhet – tenderar att inta den position som man gör.

Ett sådant klagörande kan göras i utforskande samtal där man efterfrågar människors levda erfarenhet. Man har på detta sätt kunnat identifiera andra former av ”härskar-” och ”undergivenhetsstrategier” än de som beskrivits av Colleen Kelley. Många av dessa är synnerligen subtila. De har emellertid alla samma effekt – nämligen att etablera en vertikal positionering och dominans.

En forskare som gjort detta är exempelvis Svein Kile. Han beskriver flera sådana ”härskartekniker” i boken ”Livsfarligt ledarskap” (Kile 1990). Kile gillar emellertid inte just titeln ”Livsfarligt ledarskap” (Kile 1997). Han ser istället i denna senare skrift sina studier som en fråga om att kvalitativt försöka beskriva en typ av destruktiv dominans som finns men där de berörda parterna av omvärlden *inte kan konfronteras* med konsekvenserna av sitt agerande. Den destruktiva dominansen kan därmed inte fås att upphöra.

Colleen Kelly söker fånga möjligheterna att komma åt denna destruktiva dominanssituation genom att hänvisa till resonemang som har sin grund i fysiska rättigheter. Jag är tveksam inför detta val. Man skulle då lika gärna kunna resonera i termer av skyldigheter och då blir resonemangen obegripliga eftersom den enes rättigheter definierar den andres skyldigheter. Ordet rätt associerar också till ”sanning”. Den ligger därför alltför nära tanken på en naturrätt. Jag ser det därför som mer praktiskt att ansluta mig till den tanke på fordringsatser som presenterats av Strzelewicz.

.Exempel:

”Jag fordrar att bli behandlad med respekt och värdighet”

”Jag fordrar att få uttrycka ställningstaganden, åsikter och känslor och att dessa inte nedvärderas, ogiltigförklaras eller negligeras”

”Jag fordrar att få lämnas ifred när jag själv så önskar”

”Jag fordrar att få visa mig glad, ledsen, upprörd etc. när jag är det – utan att detta skall ifrågasättas”

”Jag fordrar att få vara tyst, pratsam, engagerad, frånvarande etc. när jag vill vara det – utan att detta skall läggas mig till last”

”Jag fordrar att få känna vad jag känner – utan att detta skall behöva förklaras, utredas, ifrågasättas eller missbrukas.

Frågan blir då om ovanstående fordringssatser är giltiga. Är de förenliga med alla människors urrättigheter? Först då kan de hävdas som en grund för friständighet, jämställdhet och partnerskap. Ju mer jag arbetat med frågan desto mer har jag kommit till insikten att det inte kan finnas några enkla och universellt tillämpbara fordringssatser. Att åstadkomma en friständig kommunikation kräver därför överväganden i varje situation. Detta gäller också om man önskar konfrontera andra med deras tänkbara destruktiva dominans utan att samtidigt kränka dem. Det är en förmåga som ständigt måste övas och upprätthållas.

Autonomi

Strävan efter friständighet skall inte förväxlas med egocentricitet eller egoism. Ambitionen är inte att isolera sig från världen utan att göra sina inre resonemang om sig själv förenliga med den berättelse eller det drama man medverkar till i världen. Friständighet är ett sätt att bygga en språklig bro genom vilken man blir en del av det system man är med att påverka.

Friständighet skall därför ses som ett tillstånd av fullbordad individuation i de ögonblick den uppkommer. Den är ett villkor för möjligheten att känna medlidande och solidaritet med andra individer. Andra kan bara uppfattas som individer i en process som strävar mot friständighet. Man kan därför se uppkomsten av de två positionerna ofriständig och utmanande som ett misslyckande.

I samtal om denna fråga uppfattar människor dem ofta som personlighetstyper eller ”läggingar” där man antingen ansluter sig till en aggressiv eller en undfallande stil. Detta är särskilt markant i genusdebatten. En närmare analys av positionerna visar emellertid att de inte är varandras motsatser. De förekommer och utvecklas omväxlande och parallellt med varandra i situationer där samspelet inte är konstruktivt. När tillfälle ges kan således den ”undergivne” visa prov på avancerade ”härskartekniker” och tvärt om. Analysen visar att man utvecklar förmågan till en friständig kommunikation genom att sträva efter friständighet.

Detta kan låta som ett cirkelbevis men blir begripligt om man tänker i termer av att fordringssatser måste vara reciproka. För att göra dem reciproka krävs en bearbetning och omformulering som bygger på förhållandena i situationen. Strävan mot friständighet blir naturlig i samma ögonblick man upplevt individuationsprocessens potentialer. För att kunna förverkliga friständigheten måste man således någon gång ha blivit bemött friständigt. Ju mer och ju oftare detta sker desto mer befäst blir strävan efter friständighet. Detta gör denna utveckling till ett självspelande piano i de verksamheter där principen en gång etablerats.

Tyvärre uppstår också motsatsen. I samspel där man inte lyckas vidmakthålla denna kommunikativa form skapas onda cirkel som leder till allt fler och värre kränkningar. Detta är ett välkänt faktum i den lilla skalan där vissa relationer kan utvecklas så destruktivt att den enda

möjligheten för att överleva är att bryta relationen för gott. Friständig kommunikation kan därför inte bara utvecklas och spridas genom mikrosystemen. Den måste också återspeglas som en mental bild för oss alla i samhället. Det måste finnas en kommunikativ utbytesprocess där det som måste etableras i den lilla skalan får stöd av samtalen i den stora och tvärtom.

Vi möter här en avgörande svårighet. Denna har att göra med att de samtal man deltar i inte bara är till för att presentera och överföra information. En primär funktion för många samtal är nämligen att skapa gemenskap med ”de egna” genom att skilja ut sig från ”de främmande”. Vi känner gemenskap med dem vi förstår. De som avviker från vårt sätt att beskriva verkligheten betraktas som främlingar. Därför kommer resonemang som avviker från det inom gruppen etablerade att undertryckas och negligeras. Först om man kan frigöra sig från denna primära funktion hos samtalet blir det möjligt att formulera hållbara satser – både om världen som sådan och vårt eget förhållande till den.

Den som tydligast visade på denna mekanism var Marx i sin så kallade idékritik. Han påpekade att resonemang som fördes av den härskande klassen förenade dem som ingick i denna grupp i en bakomliggande idé. Denna för dem själva osynliga idé styrdes av deras maktintressen. Klassen eller gruppen var således enligt Marx fångade i sin egen diskurs. De såg sitt sätt att resonera som fullt naturligt och rimligt. De var därför omedvetna om det ”förtryck” de utsätter andra för – eller som deras åtgärder medverkade till. Enda sättet att bryta denna makt var att göra revolution och installera andra maktintressen.

Marx misstag var enligt Strzelewicz att han trodde att den metafysiska värld den härskande klassen skapade skulle kunna ersättas av en naturrättslig och vetenskapligt ”bevisad” värld utifrån proletariatets diktatur. Strzelewicz konstaterar att den värld som då uppstår blir lika metafysisk som den som ”kapitalisterna” en gång utgick från. Man fångas bara av en annan idé – i detta fall kommunismen – som i sin tur skapar samma förtryck. Ändå hade förstås Marx rätt i sin idékritik. Något förenklat kan hans resonemang förstås enligt följande.

Man kan enligt Marx teori säga att vi svenskar (eller män) resonerar ”svenskt” (eller ”manligt”). Vi samtalar som vi gör för att det är vårt sätt att känna gemenskap med varandra. Det blir därmed oundvikligt att de som inte inkluderas i denna diskurs utsätts för en språklig diskriminering. Denna diskriminering uppstår inte för att vi – svenskar eller män – är maktgalna, fördomsfulla eller omoraliska utan för att ”de andras” legitima intressen osynliggörs.

Därmed osynliggörs också deras identitet. Förtrycket skapas således inte genom ”makten” utan genom att resonemangen inte kan göras förenliga. Svenskar (män) argumenterar, analyserar, samtalar och beslutar på ett sätt som är förenligt med vad svenskar (män) brukar säga och hur vi som svenskar (män) brukar resonera. Om vi inte i det aktuella samtalet förmår integrera de andras resonemang i våra så blir de andra effektivt uteslutna.

Vill man utnyttja den mångfald av uppfattningar och världsbilder som finns är det viktigt att bryta detta *språkliga* beroende av samstämmighet. Man måste därför överge ambitionen att de

som samtalar måste följa den allmänna meningen, skall ansluta sig till de normer och förslag som uttalas, låta sig övertalas att abdikera de egna resonemangen för andras etc. Det är med andra ord nödvändigt att forma ett övergripande arbetssätt genom vilket det är möjligt att respektera, synliggöra, stärka och vidmakthålla alla de inblandades friständighet.

Friständighet motverkar att man oreflekterat tar över eller ansluter sig till andras resonemang. Friständighet innebär att man *genom* de resonemang som förs *bildar sig en egen uppfattning*. Denna personliga uppfattning skiljer sig naturligt från alla andras. Samtalet har därvid som funktion att göra denna egna inre berättelse *förenlig* med den yttre diskurs som förs. När man lyckas med detta upplever man det jag kallar *autonomi*.

Detta är en process som tar tid. Den kan inte genomföras av individen eller gruppen ensam. Den kräver medverkan av omvärlden. I den stora skalan måste det därför etableras en *respekt för människors autonomi* – det vill säga *deras strävan* att göra ideologier, kunskapspåståenden, yttre regelsystem, resonemang och föreställningar förenliga med den egna inre berättelsen och den egna identiteten. Det är denna rättighet som skall garanteras.

Strävan att göra den yttre och den inre berättelsen förenliga med varandra skall alltså inte förväxlas med det faktum att man ibland kan behöva anpassa sig och välja att underordna sig övergripande regler, synpunkter, uppfattningar och normer som man inte alltid delar. Den skall heller inte tolkas som att man alltid har rätt att få rätt och att samhället skall anpassa sig till den egna uppfattningen. Om man uttrycker en åsikt, ett ställningstagande, en fundering, ett krav etc. så kan man – och skall man – bli *konfronterad* med andras uppfattningar och ställningstaganden.

Utan en sådan pågående konfrontation kan den yttre och inre berättelsen aldrig bli *förenliga* med varandra. Det är genom sådana konfrontationer, både med andras uppfattningar och sakliga förhållanden, som det blir möjligt att forma det språk som förenar de inre berättelserna med de yttre. Detta är också dialogens väsen. Detta är också egentligen en definition på demokrati som en process.

Den demokratiska process vi talar om förutsätter således en dialog – att formulera situationen dia (genom) logos (ord) – som syftar till en inre förvandling av dem som deltar i samtalet. Den syftar emellertid också till en förvandling av de övergripande samtalen – den offentliga diskursen. En dialog förutsätter därför ett samhällsklimat som respekterar och garanterar individernas autonomi. Detta samhällsklimat skiljer sig från en modell som ser de styrande som dirigenter. I en modell där man ser de styrande som dirigenter *tvingas man resonera* konformt med den metafysiska världsbild som de styrande formulerar. Denna samhällsform kallas heteronomi.

Endast ett samhällsklimat som hedrar och garanterar autonomi kan enligt Zygmunt Bauman (1999) stödja en framgångsrik individuationsprocess. En viktig grundsten för formlaget av ett sådant klimat tycks vara att man i den lilla världen kan *uppleva sig friständig* och förmår

skydda andras friständighet. Genom att aktörerna i ett heteronomt samhälle inte förmår vara friständiga har denna typ av samhällsbildning i många fall visat sig leda till totalitära statsbildningar där också de fysiska mänskliga rättigheterna kränks. Poängen är förstås att det är först om man kan se sig som friständig i det lilla sammanhanget som man kan formulera de resonemang som gör andra till autonoma individer i det stora.

Habermas och andra filosofer påpekar att vi tycks leva i två världar "livsvärlden" och "systemvärlden" (Månsson 1995). Man kan säga att den ena världen har att göra med samarbete i det lilla och med bekanta och att den andra har att göra med samarbete i den stora och med främlingar. De båda påverkar varandra och existerar parallellt. Kunskap och erfarenheter från den ena måste lyftas in i den andra och tvärtom. De knyts samman av det kommunikativa handlandet.

En viktig, och återkommande, social aktivitet borde då vara att etablera forum i vilka sådant kan presenteras som inte tidigare fått plats eller som av olika skäl tystats ned i den offentliga diskursen. En sådan aktivitet kan ordnas så att den präglas av en strävan till *friständig* kommunikation. Den kan ordnas så att den utgår från att vi alla är *jämställda* i vårt betraktande av systemet och därför har rätt att komma till tals, har rätt att komma till vår rätt och har rätt att lägga axeln till för att komma till rätta med olika svårigheter i systemet. Den kan också ordnas så att de svårigheter vi på detta sätt klarlägger kan utforskas i och genom ett *partnerskap*.

Referenser

- Bauman Z (1999): På spaning efter politiken. Uddevalla: Bokförlaget Daidalos AB
- Engquist A (1994): Kommunikation och förändring. Smedjebacksn: Rabén&Sjögren Prisma
- Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter, Hane M, Wennberg B-Å (2002): Samtal med arbetsterapeuter - om arbetsmiljöns brister, risker och glädjeämnen. (Abonnemangsrapport 94). Stockholm: Förbundet Sveriges Arbetsterapeuter.
- Juhlin O, Sjöberg L-E (1999): Road Talk Informatics (vägpratsteknik) – Informatik för samverkan på väg och dess möjliga betydelse för trafikplaneringen i IT-samhället. Vest – Tidsskrift för vetenskaps- och teknikstudier no 1, 1999: Science and Technology Studies, Göteborgs Universitet.
- Kelley C (1979): Assertion training. A facilitator's guide. La Jolla Calif: University Associates
- Kile S (1990): Livsfarligt ledarskap. Älvsjö: Kommentus Förlag AB
- Kile S (1997): Hälssofarliga ledare ur Arnstberg (red) Medaljens baksida – våld i vår tid. Stockholm: Carlsons Förlag.
- Lund M (2001): Tillit och mänsklig utveckling. I: Aronsson G, Karlsson Ch (red): Tillitens ansikten. Lund: Studentlitteratur.
- Månsson P (1988): Moderna samhällsteorier. Smedjebacken: Rabén&Sjögren, Prisma.
- Ramirez J (1995): Skapande mening - en begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering. Avhandling 13:2. Stockholm: Nordiska institutet för samhällsplanering.
- Rydén L (2004): Bättre verksamhet - Bättre arbetsmiljö. Abonnemangsrapport 103. Degerfors: Samarbetsdynamik AB
- Strzelewicz W (2001): De mänskliga rättigheternas historia. Stockholm: Ordfronts Förlag
- Wennberg B-Å. (1982): Friständighet – om dina och andras rättigheter på jobbet. Kungälv: Samarbetsdynamik AB